

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021 | 2. SZÁM
LXIII. ÉVFOLYAM

F. Romhányi Beatrix
Az tatárjárás előtti Alföld Árpád-kori népességéről és birtokviszonyairól

Szabó-Turákné dr. Póka Ágnes
A Magyar Kamara hivatalnokainak mobilitása 1527–1567 között

Dáné Veronka
Kemény János *continuus* szolgái

Szalai Ágnes
A helytartók, Bornemissza Anna és a „tanácsi rend”

Deák Ágnes
Ismeretlen konzervatív kiegyezéstervezet – 1864

I. Tóth Zoltán
Székelyek és románok Kézai mester *Gesta Hungarorum*ában

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2021-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIII. évfolyam, 2021. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Romhányi Beatrix Az Alföld Árpád-kori népesedési és birtokviszonyai a tatárjárás előtt 161
- Szabó-Turákné dr. Póka Ágnes A Magyar Kamara tisztviselőinek hivatali mobilitása 1527–1567 között 193
- Dáné Veronka Egy erdélyi főúri udvar a 17. század közepén. Kemény János *continuus* szolgálói 207
- Szalai Ágnes A helytartók, Bornemissza Anna és a „tanácsi rend” kormányzati szerepe I. Apafi Mihály 1663. évi távolléte idején 227
- Deák Ágnes Ismeretlen konzervatív kiegyezéstervezet – 1864 241

ADATTÁR

- Szabó-Turákné dr. Póka Ágnes A Magyar Kamara tisztviselőinek hivatali mobilitása 1527–1567 között 259

HAGYATÉK

- I.Tóth Zoltán Székelyek és románok Kézai mester Gesta Hungarorumában. I. rész 289

MEGEMLÉKEZÉS

- J. Újváry Zsuzsanna: Zimányi Vera (1930–2021) 315

ISMERETLEN KONZERVATÍV KIEGYEZÉSTERVEZET – 1864

DEÁK ÁGNES

.....
AN UNKNOWN CONSERVATIVE COMPROMISE DRAFT FROM 1864

Between 1860 and 1865, various groups of the Hungarian conservatives made several attempts to elaborate a program about the constitutional status of Hungary within the Habsburg Empire and to have it accepted by Francis Joseph I, the Viennese imperial elite, and by the Hungarian liberals who dominated political public opinion in Hungary. Two of these attempts, that of October 1860 and the two conservative compromise plans made in the spring of 1863, are known in detail. Another such attempt was made early in 1864, under the leadership of Count Antal Forgách, Hungarian Chancellor. The group, which wanted to base the settlement on the constitutional position preceding the laws of April 1848, came forward with the same program as in the year before. Their hopes were now enhanced by the fact that in the meantime the authority of state minister Anton Schmerling had been thoroughly undermined both within the Austro-German liberal political camp and before the ruler. The paper presents their memorandum, which has so far avoided the attention of historians, and tries, on the basis of the contemporary press, to outline the political context of its elaboration.

Kulcsszavak: compromise, Hungarian conservatives, power struggle between Schmerling and the Hungarian conservatives
.....

A reformkor utolsó éveiben a helytartótanács hivatalnokaként működő Szent-Ivány Vince az 1850–1860-as évekre a magyar konzervatívok tekintélyes alakja lett. Ahhoz a csoporthoz tartozott, amely következetesen elutasította az 1848. évi áprilisi törvényeket, s az azokat megelőző közjogi állapotot tekintette lehetséges kiindulópontnak Magyarország Habsburg birodalombeli helyzetének rendezésére. E program népszerűsítésére 1862-ben és 1863-ban két röpiratot is megjelentetett, s azokkal láthatólag kivívta magának az uralkodó, I. Ferenc József megbecsülését. Szent-Ivány fontos szerepet játszott 1863 tavaszán abban a kísérletben, amely – az uralkodó kezdeményezése nyomán – Forgách Antal gróf magyar kancellár és Esterházy Móric gróf tárca nélküli miniszter irányításával egy lehetséges közjogi rendezési terv kidolgozására, illetve az uralkodóval és a bécsi miniszterekkel való elfogadtatására irányult – sikertelenül.¹

Prof. Dr. Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék.

¹ Erről részletesen lásd Stefan Malfèr: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863. *Österreichische Osthefte* 32 (1990) 405–426.; Deák Ágnes: Konzervatív kiegyezési kísérlet 1863 tavaszán. *Századok* 153 (2019) 1233–1268.

Szent-Ivány Vince irathagyatékának tanúbizonysága szerint azonban 1864 elején magyar konzervatív politikusok részben ugyanazon csoportja, amely az 1863. tavaszi programot is támogatta, újabb kezdeményezést tett, ami eddig teljes egészében ismeretlen maradt a történészek előtt, mivel a rendelkezésre álló más kortárs forrásokban nem történik hivatkozás rá, s a bécsi hivatali iratok sem árulkodnak róla. Az ekkor összeállított program Szent-Ivány kézírásával fennmaradt, születése körülményeiről azonban csak a német nyelvű kézirat végére, Szent-Ivány által rávezetett magyar nyelvű megjegyzésből tájékozódhatunk. Az irat hátoldalán a következő feljegyzés található: „Ezen Program készített gróf Forgách Antal udv. Kancellár által folyó 1864^{ki} január és febr. hónapokban G. Esterházy Móríc minister, gróf Andrássy György országbíró, gróf Széchen [!] Antal egykori minister és Károlyi László alkancellár közbejöttével azon emlékirat alapján, melyet Szent-Ivány Vince 1863^{ki} februárban Őfelségének benyújtott, s mely Őfelsége által helyesléssel fogadtatott. Célja e programnak minden conservatív magyar hazafiak közt tapasztalt eltérések kiegyenlítése s ekként a függő birodalmi kérdéseknek kiegyenlítését elősegélleni.”² Eszerint a memorandumot a Bécsben tartózkodó, említett konzervatív férfiak készítették, majd levélben véleményezésre elküldték Szent-Iványnak, aki lemásolta a szöveget, margóra tett magyar nyelvű ceruzás megjegyzésekkel látta el, majd a szöveg végén ceruzával feljegyzett szöveg tanúbizonysága szerint Forgáchnak is elküldte észrevételeit („...ezt adtam válaszul Forgáchnak is”). Mivel Forgách február 20-tól tartós betegség miatt jó ideig nem volt aktív, a memorandum születését a február 20-át megelőző időszakra tehetjük.

Szent-Iványt 1863 elején az uralkodó kezdeményezésére Forgách kancellár hívta Bécsbe, hogy bekapcsolódjék abba az akkor már folyamatban levő programalkotásba, amelyet 1863 januárjában Apponyi György gróf neve fémjelzett. A kancellár így akarta erősíteni a '47-esek táborát Apponyi György grófnak és három elvbarátjának, Mailáth Györgynek, Sennyey Pál bárónak és Ürményi Józsefnek az 1848. áprilisi törvények kiindulópontként való elfogadására épülő programjával szemben. Szent-Ivány visszautasította, hogy Apponyiék megbeszéléseibe bekapcsolódjon, de azután február 5-én Ferenc József magához kérte és felszólította, hogy Magyarország birodalomhoz fűződő közjogi viszonyairól készítsen számára egy külön memorandumot, amelyet Szent-Ivány február 15-én be is nyújtott. Időközben azonban Forgách kancellárt is megbízta az uralkodó egy hivatalos közjogi rendezési terv elkészítésével, aminek összeállításába Szent-Ivány szintűgy bekapcsolódott. Szent-Ivány eredeti memorandumát felhasználva most már hárman, Forgách, Esterházy és Szent-Ivány jegyezték az új programot, amely nem lényegtelen pontokon módosult részben Forgách, de mindenekelőtt az uralkodó kívánságának megfelelően. A császár azonban végül Anton Schmerling lovag államminiszter és Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár eltökélt ellenállása nyomán, 1863. március végén felfüggesztette a magyarkérdés tárgyalását, és *ad acta* tette az elkészült programokat.

² Cím, keltezés és aláírás nélküli német nyelvű memorandumszöveg Szent-Ivány kézírásával és Szent-Ivány magyar nyelvű megjegyzéseivel. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár P 1873 Szentiványi család levéltára, 12. tétel. 1. altétel. Szentiványi Vince iratai 1860–1865. A magyar nyelvű levéltári forrásokból származó idézeteket modernizált helyesírással, a német nyelvűeket pedig saját fordításomban közlöm.

Nem tudjuk, hogy 1864 elején pontosan hogyan kezdődött az újabb programkészítés, az azonban nehezen képzelhető el, hogy minderre az uralkodó felhatalmazása nélkül került volna sor, hiszen 1863. március végi döntésével Ferenc József határozottan megtiltotta a kormányférfiak számára a további programalkotást, és zöld utat adott Erdélyben Nádasdy kancellár centralista irányvonalának. 1863 nyarára összehívta Nagyszebenbe az erdélyi országgyűlést, amely végül elküldte követeit a bécsi birodalmi tanácsba, amit Schmerling nagy sikerként könyvelhetett el. Az 1864-es memorandum német nyelve is azt bizonyítja, hogy az uralkodó számára készült, azaz nem csupán a konzervatívok egymás közötti eszmecseréjét volt hivatott szolgálni. Hogy mi indokolhatta az időpontválasztást, elég pontosan rekonstruálhatjuk a rendelkezésre álló források alapján.

Miniszteri krízis sok kérdőjellel

Az erdélyi országgyűlés a sikerek ellenére nem minden tekintetben váltotta be a bécsi kormányférfiak hozzá fűzött reményeit. A megválasztott magyar képviselők kezdetől bojkottálták az országgyűlést, s hiába rendelt el Nádasdy több alkalommal is pótválasztásokat, újra és újra olyanok szereztek mandátumot, akik azután nem jelentek meg Nagyszebenben. Másrészt 1863 augusztus–szeptemberében Schmerling a külpolitika színpadán látványos kudarcot vallott: a német fejedelmek gyűlésén Frankfurtban Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf külügyminiszter előterjesztette a Német Szövetség reformjára kidolgozott osztrák javaslatot, aminek elfogadását azonban a távol maradó porosz uralkodónak sikerült megakadályoznia.³ Ráadásul 1863 őszén a korábbi kedvező folyamatok után az államháztartás pénzügyi helyzete újra romlani kezdett.

A magyarkérdés a miniszterek napirendjén 1863 tavasza után csupán egyetlen alkalommal szerepelt, amikor 1863. október 15-én a kancellária egy előterjesztése kapcsán Thaddäus Peithner von Lichtenfels báró, az uralkodó tanácsadó testülete, az Államtanács elnöke váratlanul kijelentette, hogy az általa vezetett testület egyhangú szavazás után azt javasolja, a császár kötelezze Forgáchot, hogy tegyen előterjesztést arról, milyen provizorikus szabályozást lenne célszerű rendeleti úton bevezetni Magyarországon a bírósági szervezet, illetve a törvénykezés szabályozására vonatkozóan. Lichtenfels azzal indokolta ezt, hogy láthatólag még nagyon sokára kerülhet csak sor a közjogi helyzet rendezésére, azaz törvényhozás útján való szabályozásra. A javaslat közvetlen előzménye az volt, hogy 1863 elején a pesti kereskedelmi kamara hivatalosan kérte Ferenc Józseftől a német kereskedelmi törvény hatályának helyreállítását Magyarországon. Az 1860. október 20-án kihirdetett októberi diploma ugyanis az ott országos ügyeknek minősített területeken megszüntette a neoabszolutizmus idején alkotott birodalmi törvények hatályát Magyarországon. Így az 1839–1840-es országgyűlésen alkotott váltótörvények kerültek alkalmazásra, amelyek sok tekintetben nem feleltek meg a körülményeknek, s ez több panaszra

³ Vö. Harm-Hinrich Brandt: Kaiser Franz Joseph und die österreichische Außenpolitik von 1848 bis 1866. In: uő: *Austriaca. Abhandlungen zur Habsburgermonarchie im »langen« 19. Jahrhundert.* Wien-Köln-Weimar, 2020. 169–171.

adott alkalmat. A bírói szervezetet – ahogy az annak alapjául szolgáló jogelveket is – az 1861 elején összeült országbírói értekezlet munkálata határozta meg, amelyet az 1861. évi országgyűlés, majd az uralkodó is ideiglenes rendelkezésként elfogadott, míg újabb országgyűlés majd nem szabályozza az igazságszolgáltatást. A kamara beadványa nyomán a császár parancsára Apponyi György gróf, akkor még országbíró, egy bizottságot állított össze a panaszok kivizsgálására, majd március közepén az ő elnökletével értekezletet tartottak, amely elutasította, hogy rendeleti úton, országgyűlési döntés nélkül szabályozzák az igazságszolgáltatás bármely elemét. Ezzel az állásponttal szemben lépett fel az Államtanács. A minisztertanácson Forgách azonnal kifejtette, hogy az ő álláspontja szerint sem tanácsos az oktrojálás, effajta javaslat magyarországi hatóságoktól nem érkezett, és nincs is égető szükség a változtatásra. A miniszterek nagyon megosztottak voltak: Schmerling és Nádasdy természetesen támogatta Lichtenfelset, de csak két miniszter csatlakozott hozzájuk. Ezzel szemben a többiek, köztük Rechberg és Karl Mecséry de Tsoór báró rendőrmiszter, kétségbe vonták a kérdésnek rendeleti úton történő megoldását, azaz a javaslat kisebbségben maradt.⁴ Forgách és Esterházy ezt úgy értékelhette, hogy Schmerling pozíciója a minisztertársak körében gyengült.

1863 decembere azután éles összeütközést hozott a kormány és a birodalmi tanács liberális hangadói között. December 4-én ugyanis két jelentőségteljes dolog is történt. Egyrészt a következő évi költségvetés vitájában aznap tárgyalták a külügyminisztérium költségvetését, másrészt pedig aznap adott választ Rechberg külügyminiszter Karl Rechbauer, az osztrák–német liberális Alkotmánypárt egyik tekintélyes vezetőjének két héttel korábban beadott interpellációjára, ami alkalmat nyújtott a kormány schleswig-holsteini politikájának éles bírálatára: támadták az Oroszországgal és Poroszországgal együttműködő óvatos politikát, és a két hercegség nyílt támogatására szólították fel a kormányt. Meglehetősen harcias felszólalások hangzottak el, csaknem nyíltan háborút követelve Dánia, de a lengyel ügy érdekében akár Oroszország ellen is. Szóba került ennek kapcsán a külügyminisztériumi költségvetés csökkentésének szükségessége is. A vitában kifejtették, hogy „ha az ember fizet, joga van beleszólni” az adók hova fordításába, és az nem alkotmányos eljárás, hogy a parlament megszavazza a költségvetést, a kormány pedig rendre túllépi az abban szereplő keretet. Megfogalmazódott újra az igény a kormányzati felelősség intézményének bevezetésére. Rechberg védelmezte a politikáját, mondván, a kormány igyekszik a békét őrizni, amire Ausztriának nagy szüksége van, de ösztűz zúdult rá.⁵ Már másnap arról írt a liberális *Die Presse*, hogy a miniszterek, akik korábban egyetértettek Rechberg tervezett válaszával, a kollektív lemondást fontolgatják, mintegy a Rechberggel való szolidaritás kifejezéséeként. Az ezt követő közel három hétben végig miniszteri krízisről szóltak a lapok esélylatolgató vezércikkei, parlamenti háttértudósításai, de színes apróhírei is. Tudni vélték, Schmerling és Rechberg ellentéte áll a válság

⁴ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. október 15. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates. Abteilung V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 7. Bearb. Thomas Kletečka – Klaus Koch. Wien, 1992. 7–10.

⁵ Der Reichsrat und Schleswig-Holstein. Wien, 4. Dezember, Abgeordnetenhaus. (LV. Sitzung). *Die Presse* 5. Dezember 1863.

mögött, akik mindketten felajánlották az uralkodónak lemondásukat.⁶ A válság lehetséges okát ugyanakkor csak találgatták. Rechberg állítólag azt kifogásolta, hogy minisztertársai nem keltek védelmére a birodalmi tanács üléstermében, de rögvest hozzá is tette a lap, hogy ha az apropót a külügyi vita is adta, az ellentét fő oka az nem lehetett. Hamar felbukkant a feltételezés, hogy a külügyminiszter a miniszterek tanácskozásán felvetette: a magyarkérdést végre újra napirendre kell venni, de Schmerling kitért ez elől, utána pedig néhány napig betegeskedett, s nem vett részt a minisztertanácsokon. Más lapok szerint Schmerling kifogásolta, hogy a felekezeti ügyben Rómában folyó tárgyalásokról nem kapott a külügyminisztériumtól megfelelő tájékoztatást, s kétségbe vonta, hogy a külügyi irányvonal kialakításába a miniszterek közül csak Rechbergnek lehet beleszólása. De a találgatások között az is szerepelt, hogy mindez a miniszterek közti személyi villongás csupán, és az egész vita Rainer főhercegnek a kormány éléről való távozását készíti elő. Egy másik variáció szerint a két magyar miniszter, Esterházy és Forgách minisztertanácscon belüli elszigetelése volt a cél. A konzervatív találgatások között az is szerepelt, hogy a kormányzati felelősség elvének parlamentbeli felvetésével tulajdonképpen az osztrák-német liberálisokra támaszkodó Schmerling lendült támadásba. A liberális lapok viszont azt közölték, a lakosság körében nyugtalanságot keltett a lehetőség, hogy Schmerling kilép a kormányból, mivel azzal az alkotmányosságot is veszélyeztetve látták, s egy „konzervatív fordulat”-tól tartottak.⁷ Láthatjuk, az elképzelések igen széles skálán mozogtak. Ezzel párhuzamosan azonban a lapok azt is hírül adták, legelőször december 8-án, hogy ha volt is krízis, láthatóan az már a múlté, mindkét miniszter marad a posztján. Ennek ellenére egészen december végéig, amikor Ferenc József fogadta a betegségből felépült Schmerlinget – s mint látni fogjuk, valóban határozott megerősítést kapott az uralkodótól –, nem ültek el a hullámok.

A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyvei meglepően kevés támpontot adnak mindezek értelmezéséhez, de tudjuk, hogy a történészek balszerencséjére a hivatalos jegyzőkönyvek nem feltétlenül rögzítettek mindent, ami elhangzott a miniszterek tanácskozásain. Mindenesetre az 1863. december 17-i minisztertanácscon biztosan szóba került, hogy a városban kering a Rechberg és Schmerling közötti nézeteltérések híre. Schmerling híve, Ignaz von Plener pénzügyminiszter felvetette, hogy a hivatalos *Wiener Zeitung*ban cáfolni kellene az erről és a politikai irányvonal változásáról szóló híreket, mire Forgách kijelentette: neki nincs tudomása arról, hogy van-e miniszteri krízis, vagy nincs, épp ezért nem tartja tanácsosnak hivatalos nyilatkozatot adni erről, jobb lenne inkább hallgatni, azaz ő kívárt. A miniszterek azonban úgy döntöttek, erről megkérdezik a még mindig gyengélkedő s az ülésen jelen nem lévő Schmerlinget. Másnap azután megjelent a cáfolat a *Wiener*

⁶ Wien, 5. Dezember. [Vezércikk.] *Die Presse* 6. Dezember 1863.

⁷ Zur Charakteristik der Ministerkrise. *Die Presse* 9. Dezember 1863., Wien, 9. Dezember. [Vezércikk.] Uo. 10. Dezember 1863., Die Minsiterkrise. Uo. 13. Dezember 1863., Wien, 27. Dezember. Uo. 28. Dezember 1863., Zur Tagsgeschichte. *Wiener Zeitung* 17. Dezember 1863., Vegyes hírek. *Pesti Hírnök* 1863. december 10., Pest, december 14. [Vezércikk.] Vegyes hírek. Uo. 1863. december 14.

Zeitungban: semmiféle feszültség nincs, Schmerling betegsége idején rövid pihenőt tart csupán.⁸

Igen nehéz körvonalazni a rendelkezésre álló források alapján, melyik hír volt több kószá feltételezésnél, és melyik volt bármennyire is megbízható. Azt sem tudjuk, Forgách kijelentését – miszerint ő semmiféle információval nem rendelkezett a „krízis”-ről – mennyire kell komolyan vennünk, de a szavai arra engednek következtetni, hogy nem tartotta elképzelhetetlennek, az uralkodó elérkezettnek látja az időt arra, hogy a konzervatív elveket valló és a magyarkérdésben Forgáchot és Esterházyt támogató Rechberg, illetve a liberális centralista Schmerling között válasszon. Nem lehetett kétséges, hogy Forgách kinek a győzelmében vagy legalábbis erősödésében reménykedett. Az azonban biztos, hogy a magyarkérdés valamilyen értelemben e krízis farvizén a hónapok óta tartó szélcsend után újra napirendre került. December elején a bécsi községtanács egyik tagja, aki a magyarkérdésben már korábban is aktív volt, azt indítványozta, hogy kérjék fel az uralkodót „a magyar alkotmányos élet visszaállítására”. December elején Pálffy helytartó Bécsbe utazott, s intenzív tárgyalások folytak a kancellárián, illetve a helytartótanácson üresedésben lévő hivatalnoki hely betöltése ügyében. Talán ez adta az alkalmat arra, hogy a sajtó azonnal összekösse a miniszteri válságot a magyarkérdéssel.⁹

Először a *Die Presse* közölte 1863. december 6-án, hogy az uralkodó Erzsébet császárnéval együtt magyarországi körutat tervez a következő évben, leghamarabb februárban.¹⁰ A hónap közepén azonban azt is megírta a lap, hogy a folyamatban levő magyar konferenciáknak nincs politikai jelentősége, „döntő körökben azokat semmisként kezelik”.¹¹ Ám egy nappal később, egy prágai tudósító ugyanott arról írt, hogy a František Ladislav Rieger és František Palacký vezette cseh politikai csoport gyors előkészületeket tesz arra, hogy ha a miniszteri válság nyomán valóban újra az októberi diploma emberei, azaz a magyar konzervatívok jutnának a kormányrúdhhoz, kellőképp ellensúlyozni tudják őket.¹² Össztűz zúdult a bécsi liberális sajtóban a magyar konzervatívokra, mondván, a nekik esetlegesen tett engedmények nem vezetnének célhoz, hiszen „egy hatalom nélküli és megbízhatatlan kis párt”-ot alkotnak csupán, befolyás nélkül, olyan pártot, amely megmutatta 1861-ben a magyar országgyűlésen, hogy „nincs bátorságuk, sőt nincs politikai becsületük sem”. Ezzel felelevenítették azt a magyar konzervatívoknak néhány évvel korábban szegezett vádat, miszerint a magyar országgyűlésen nem álltak ki határozottan az októberi diploma és a februári pátens mellett, hanem hagyták, hogy a magyar liberális párt uralja az országgyűlés tanácskozásait.¹³ Tudjuk, hogy Ferenc Józsefnek is ez volt a véleménye a Dessewffy Emil gróf és Apponyi nevével fémjelzett csoportról.

⁸ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. december 17. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates*, V/7. 166–167.; Zur Tagsgeschichte. *Wiener Zeitung* 18. Dezember 1863.

⁹ Bécs, december 2. [Vezércikk.] *Pesti Hírnök* 1863. december 3., Vegyes hírek. Uo. 1863. december 5.

¹⁰ Inland. *Die Presse* 6. Dezember 1863.

¹¹ Wien, 14. Dezember. *Die Presse* 15. Dezember 1863.

¹² Prag 16. Dezember. *Die Presse* 19. Dezember 1863.

¹³ Wien, 19. Dezember. [Vezércikk.] *Die Presse* 20. Dezember 1863. Lásd még Pest, 26. Dezember. Uo. 28. Dezember 1863.

December végén a bécsi lapok, immáron a miniszteri válságtól függetlenül, arról tudósítottak, hogy az uralkodói pár magyarországi látogatását február elejére tervezik, s hogy annak előkészítéseként „állandó konferenciázások” folynak Rechberg és Esterházy, másrészt Forgách és „egy-egy notabilitások” között; a magyarkérdés újra napirendre kerül, s már „eldöntött tény” az országgyűlés összehívása. A *Die Presse* pesti levelezője már azt is tudni vélte, hogy sem Forgách, sem Pálffy, de az ország főhadparancsnoka, Johann Coronini-Cronberg gróf tábornagy sem marad a helyén. Néhány nappal később, még mindig december végén, viszont azt adták hírül, hogy Rechberg és Schmerling feloldották ellentéteiket, s „újra nekikezdenek az alkotmány bevezetéséhez Magyarországon”, azaz továbbra is a februári pátens teremtette alkotmányos követelmények számítanak egyedüli kiindulópontnak bármiféle közjogi rendezésről folyó eszmecsereben, s a '47-es konzervatívok közvetítő kísérlete ismét csak kudarcot vallott.¹⁴ Ez utóbbi esélylatolgatást mint a bécsi birodalmi tanács képviselői között közszájon forgó vélekedést A *Hon* a következőképp foglalta össze olvasói számára: A krízis lényege az volt, hogy eddig kiegyenlített volt az erőviszony a magyarkérdésben Rechberg, Forgách és Esterházy, másfelől pedig Schmerling, Plener és Friedrich von Burger tengerészeti miniszter között. „Ez magyarázza meg a *tétlenséget*, mely a magyar ügyek vezetésében tapasztalható volt. Most már másként lesz. Ütött-e Forgách gróf végső órája? Már annyiszor hallottuk ezt állítani, hogy ennek ismétlése előttünk valószínűséggel nem bir. Mindamellet *jelek* vannak, melyek bizonyítják, hogy a magyar kérdés legközelebb a miniszteri tanács tevékenységét nagyon igénybe veendi...”¹⁵ [Kiemelések az eredetiben.] Mindeközben jelent meg Forgách politikai bizalmasának, Kovács Lajosnak a *Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására* című röpirata, amely rövid időn belül németül is megjelent *Versuch einer detaillirten Lösung der Organisations-Fragen* címmel, s amelyet persze a bécsi liberális sajtó határozottan bírált.¹⁶

Természetesen a magyar lapok is figyelemmel kísérték a bécsi lapok találgatásait. A *Hon*, az 1861-es határozati párt már említett napilapja, 1863. december 12-én adott hírt a *Die Presse* közleményeiről, s a bécsi liberálisok aggodalmairól a „reactionarius léghuzam” kapcsán.¹⁷ Beszámoltak arról, hogy az uralkodó a bécsi polgármestert megfeddte, amiért a bécsi városi tanácsban olyan indítványok hangzottak el, melyek nem tartoznak a testület hatáskörébe.¹⁸ Átvették azokat a híreket, hogy ha nem is lehet pontosan tudni, mi is folyik a miniszterek körében, de mindez valamilyen módon a magyarkérdéssel függ össze.¹⁹ Megjelent azután Deák Ferenc nyilatkozata, amely a *Breslauer Zeitung* egyik értesülését cáfolta, amely szerint a *Pesti Napló* egyik cikkét a bécsi miniszteri krízisről maga Deák írta volna, eközben azt is kijelentette, hogy a krízisről folyó találgatásokat a magyarkérdésre nézve „meddők”-nek tekinti. Ebből azután teljesen világos volt, hogy a magyar liberális

¹⁴ Wien, 24. December. *Die Presse* 25. Dezember 1863., Pest, 26. Dezember. Uo. 28. Dezember 1863., Wien, 29. Dezember. [Vezércikk.] Uo. 30. Dezember 1863.

¹⁵ A bécsi lapok szemléje. A *Hon* 1863. december 22.

¹⁶ Lásd pl. Wien, 31. Dezember. *Die Presse* 1. Jänner 1864.

¹⁷ A bécsi lapok szemléje. A *Hon* 1863. december 12.

¹⁸ Ujdonságok. A *Hon* 1863. december 17.

¹⁹ Lásd pl. A bécsi lapok szemléje. A *Hon* 1863. december 18., 1863. december 22.

tábor elzárkózik minden esetleges konzervatív kezdeményezés támogatásától.²⁰ Ez persze nem állította meg az ellenőrizetlen hírek keringését. Az ekkoriban megjelent *Keine Worte sondern Thaten. Von einem Ungar* című röpiratról is elterjedt, hogy a szerzője Falk Miksa, a *Pesti Napló* bécsi levelezője, azaz az abban foglaltak a Deák-kör támogatását élvezik, amit azután persze határozottan cáfolt a *Wanderer* című bécsi lap, melynek Falk a munkatársa volt.²¹

Annál inkább figyelemre méltó a *Pesti Hirnök* 1863. december 11-én közölt híre, amely a *Pesti Napló* bécsi levelezőjére, azaz Falkra hivatkozva hírül adta, hogy a birodalmi tanács ülészakának február közepére várt lezárása után az uralkodó „a magyar kérdés tárgyalását akarja felkarolni, és e végre, ha nem is formasierü conferentiát tartani, de legalább egyenkint hivatni Bécsbe hazánk legkitünőbb politikai tekintélyeit. Ha ezen értekezletek nyomán a kiegyenlítésre alkalmas mód találtatnék, a felségek febr. elején foganatosítanak magyarországi utjokat és Ő Felsége a haza fővárosában hirdetné ki a kiegyezkedés alapjait.”²² A lap szerkesztőjét, Török Jánost bizalmas szálak fűzték a kancelláriához, maga is a '47-esek táborát szaporította, s programjukat hirdette lapja hasábjain. A hír nem volt feltétlenül helytálló, de hogy Török lapjába felvette, mindenképpen jelezheti, hogy a magyar konzervatív kormányférfiak, Forgách és Esterházy is reménykedett abban, hogy a miniszterek között kialakult feszültség kapcsán újra akcióba lendülhetnek. Feltehetőleg nem véletlenül adta hírül a lap néhány nappal később, hogy Mailáth György volt tárnokmester és Sennyey Pál báró Bécsbe utaztak, vagy hogy Bécsben Forgách fényes ebédet adott, melyre többek között hivatalos volt Károlyi György gróf koronaőr, Andrassy György gróf országbíró, Károlyi László alkancellár, Zmeskál Móric Árva megyei főispán, s egyébként is „több magyar mágnás” érkezett Bécsbe. Igaz, időközben már cáfolt híreszteléseként, de a *Pesti Hirnök* a következőket is megjelentette lapszemléjében: „Az eszme, miszerint Magyarországból bizalmi férfiak hivassanak egybe, ugy látszik, hogy a magyar kormányférfiak salonjaiban a legutóbbi napokban határozottabb alakot nyert. A meghivandók neveinek lajstroma kering is már, melyben azonban közcsodálkozásra ismét a megerősített birodalmi tanács férfiai vannak elősorolva. Az ó-conservatív párt ebben a legfényesebben ragyog. Annál inkább tűnik ez fel, miután azon vélemény uralg, hogy ezek ma oly helyzetben vannak, miszerint megegyező országgyűlést előkészíthetnének. Forgách és Széchen grófok e kísérletre meg volnának nyerve.” A lap olvasói azt is megtudhatták, hogy kik is azok a Bécsben időző magyar mágnások: Károlyi György gróf és Ürményi József a Nemzeti Színház ügyében utazott Bécsbe, az uralkodótól is kihallgatást kérve, Zichy Ferenc gróf pedig a nagyváradi–kolozsvári vasút ügyében fordult az uralkodóhoz.²³

²⁰ Deák Ferenc nyilatkozata. Pest, 1863. december 15. In: *Deák Ferenc beszédei*. I–VI. Összegejt. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2. kiad.] III. 327–329.

²¹ Vegyes hírek. *Pesti Hirnök* 1863. december 21. A röpiratot részletesen ismertette a lap, javaslatait praktikusnak minősítette, de kifogásolta, hogy szerzője a megállapodás akadályát Forgách kancellár személyében látta. Pest, dec. 28. [Vezércikk.] Uo. 1863. december 28.

²² Vegyes hírek. *Pesti Hirnök* 1863. december 11.

²³ Vegyes hírek. *Pesti Hirnök* 1863. december 14. 1863. december 15., 1863. december 18. A „megerősített birodalmi tanács” 1860. május vége és szeptember vége között ülésezett. Magyarországi tagjai: Apponyi György gróf, Barkóczy János gróf, Mailáth Antal, Szécsen Antal gróf.

Az egymásnak ellentmondó sajtóértésülések mögött, úgy tűnik, abban egyetértés volt a bécsi lapok, illetve a magyar és a bécsi lapok között, hogy magyar ügyben intenzív magánmegbeszélések folynak a bécsi magyar kormányférfiak szalonjaiban. A *Pesti Hírnök* ezekben a decemberi napokban kifejezetten bizakodó hangot ütött meg, mondván, mind Bécsben a centralisták, mind Magyarországon a „szélső párt” kijózanodni látszik, s nem akadályozzák a konzervatívok erőfeszítéseit.²⁴ Azután persze a magyar lapok is beszámoltak a „fordulat”-ról, Schmerling uralkodói kihallgatásáról, s hogy „az államminister örömtől sugárzó arccal hagyta el a fogadtatási termet”.²⁵

Az új esztendő beköszöntével egyre inkább külpolitikai kérdések, leginkább a schleswig-holsteini válság uralta a sajtót, illetve a horvát országgyűlés összehívásának terve került előtérbe. A *Hon* a „rögtöni elhallgatás”-t így kommentálta: Most már nincs értelme „miniszteri válságokról beszélni: el van ez halasztva, a nélkül hogy a politikai helyzetben változás mutatkoznék”.²⁶ Nem tűntek el azonban a magyar vonatkozású hírek a bécsi sajtóból: a kancellária a sajtóviszonyok magyarországi újraszabályozásának előkészítésén dolgozik még nagyobb dolgok előhírnökeként, sőt „talán” új országgyűlés előkészítéseként most már csak „talán”-ként, mivel, megerősítik, hivatalos tárgyalás ez utóbbiról még egyáltalán nem folyt.²⁷ 1864. január elején Pálffy helytartó Bécsbe utazott, hogy az 1863. évi nagy szárazság nyomán kialakult éhínség következményeinek enyhítéséről tárgyaljon, járt az uralkodónál is, ünnepi ebédeken vett részt, ez is időről időre, újra és újra egy-egy hír felröppenéséhez vezetett. A *Politische Correspondenz* például a következő hírt közölte ekkoriban nagy titokzatoskodva: „A mit legutóbb a magyar kérdést illető, legközelebb történendő intézkedésről sejtettünk, fájdalom a nyilvánosságra hozatalra még nem alkalmas, minthogy előbb a felsőbb helyen történendő végzést kell bevárni. Annyi azonban bizonyos, hogy a várható tény fontos politikai horderővel bir.”²⁸ Ha nem is a birodalmi centrumban, de Pesten még mindig úgy tudták, hogy a miniszteri krízis korántsem ért véget. A *Hon* szerint az egyik csehországi lap bécsi levelezője arról cikkezett, hogy fagyos a viszony Rechberg és Schmerling között, valószínűleg csak néhány hét választ el „egy döntő fordulattól”.²⁹ Február elején azután csak a hír jelent meg, hogy kormányzati körökben komoly ellenzéke van az uralkodó magyarországi útjának,³⁰ s arra azután valóban nem került sor.

Az év elején megjelenő magyar újságok is inkább Schmerling gyengülésére utaló bécsi híreket közvetítettek az olvasók felé: „a rideg centralismus inkább apadóban, mint növekedőben van”, a kancellárián már készítik elő az új országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatokat – írta a *Hon*.³¹ A *Pesti Hírnök* január elején is nagyszabású ünnepi lakomáról számolt be Forgách grófnál, melyen a magyar konzervatív tábor illusztris tagjai

²⁴ K.: Arad, dec. 15. [Vezércikk.] *Pesti Hírnök* 1863. december 21.

²⁵ Vegyes hírek. *Pesti Hírnök* 1863. december 29.

²⁶ A bécsi lapok szemléje. A *Hon* 1864. január 1.

²⁷ Wien, 9. Jänner. *Die Presse* 10. Jänner 1864., Pest, 13. Jänner. Uo. 15. Jänner 1864.

²⁸ A magyar és horvát kérdés. A *Hon* 1864. január 8., Ujdonságok. Uo. 1864. január 10.

²⁹ Ujdonságok. A *Hon* 1864. január 12.

³⁰ Wien, 1. Februar. *Die Presse* 2. Februar 1864.

³¹ Ujdonságok. A *Hon* 1864. január 23., 1864. január 26.

vettek részt: Esterházy Móric, Waldstein János gróf, Szécsen, Almásy Móric gróf, Barkóczy János gróf, Sennyey, „Károlyi urak” és „Széchenyi”. Bécsbe „rándult” Melczer István királyi személynök s Haynald Lajos erdélyi püspök is. Andrassy György gróf országbíró is hasonló ebédet rendezett. A bécsi tárgyalások hivatalos napirendi pontja a Pálffy otttartózkodása kapcsán már említett ínség enyhítése volt.³² Érthető módon feltűnést keltett Magyarországon az a hír, hogy 1864. február 3-án Bécs város képviselő-testülete ülésén újra elhangzott ugyanazon képviselő indítványa arról, hogy kérjék az uralkodótól a magyarországi alkotmányos intézmények működésének újra engedélyezését. Végül a testület többsége nem támogatta a javaslat napirendre vételét, ezek után 12-en tiltakozásképpen elhagyták az üléstermeket, s „csak nagy bajjal sikerülé a vihart lecsendesíteni”.³³ Február elején először újra felröppent a hír az uralkodó magyarországi látogatásáról, hogy azután az általában jól értesült *Pester Lloyd* közölje, a jelen külpolitikai bonyodalmai miatt az „a legközelebbi kedvező időig elhalasztatik”.³⁴ Eközben már Forgách lemondásáról terjedtek a hírek, amit a *Pesti Hirnök* február elején cáfolt, ami persze a bécsi sajtó figyelmét is felkeltette.³⁵

A minisztertanácsi jegyzőkönyvekben nyoma sincs, hogy a magyar kérdés bármilyen formában is foglalkoztatta volna ekkor a politikus elitet. A miniszterek az uralkodó elnökletével a horvát országgyűlés esetleges összehívásáról tárgyaltak február elején, s már önmagában az jelzésértékű, hogy erre szűk körű tanácskozáson került sor, Forgách és Esterházy távollétében, miközben Schmerling, Mecséry vagy Lasser von Zollheim igazságügy-miniszter kifejthette véleményét Ivan Mažuranić horvát kancellár javaslatairól. A kancellár jelezte: „a birodalmi alkotmány betű szerinti, feltétlen elfogadására az országgyűlés részéről nem lehet számítani, kiegészítések várhatók.”³⁶ Mažuranić tehát nem ígérhette, hogy az országgyűlés majd minden megjegyzés nélkül tudomásul veszi az októberi diplomát és februári pátenst, s elküldi képviselőit a bécsi parlamentbe, ahogy az Erdélyben történt. Előterjesztett egy programot mint a horvátországi főispánok programját: teljes országos autonómia, külön országos költségvetés, a Hárromegey Királyság integritása (de legalábbis első lépésként Dalmácia közigazgatását a horvát kancellária, a dalmáciai igazságszolgáltatást pedig a zágrábi hétszemélyes tábla alá rendelni), a katonai határőrvidék egyesítése Horvátországgal. Egyeztetés folyt a lehetséges megállapodásról, az uralkodó egyedül a katonai határőrvidék beolvasztását zárta ki azonnal.³⁷ Végül láthatólag a horvát országgyűlés összehívása is politikailag kockázatosnak minősült, s még jó ideig nem került rá sor.

³² Vegyes hírek. *Pesti Hirnök* 1864. január 7., 1864. január 9. Lásd még Vegyes hírek. Uo. 1864. január 11.

³³ A bécsi lapok szemléje. *A Hon* 1864. február 6. Az ülésről lásd Aus dem Gemeinderathe (Plenarversammlung von 3. Februar). *Wiener Zeitung* 4. Februar 1864.

³⁴ Ujdonságok. *A Hon* 1864. február 4., 1864. február 5.

³⁵ Wien, 5. Februar. *Die Presse* 6. Februar 1864.

³⁶ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. február 2. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates. Abteilung V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 8. Bearb. und eingeleitet Stefan Malfèr. Wien, 1994. 214.

³⁷ A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1864. február 2., 1864. március 2. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates*, V/7. 214–218., 274–276.

A politikai találgatásokat azután Bécsben végérvényesen lezárta Schmerlingnek a birodalmi tanács képviselőházában, 1864. február 1-én tett nyilatkozata, amiből – A *Hon* összefoglalója szerint – kiderült, „ezelőtt négy héttel csakugyan miniszterválság volt, melynek következtében az államminiszter úr maga is szükségesnek látta, Ő Felsége legmagasabb intentióiról értesülni, s e tekintetben nyilatkozatot kérni. Az eredmény olyan volt, hogy az államminiszter úr az által újabb felbátorítást nyer *nehéz feladata* mellett maradni, s erejét annak valószínűsítésére szentelni, hogy így az alkotmányos élet, *s az alkotmánynak az egész birodalomra való kiterjesztése eszközöltessék.*” [Kiemelés az eredetiben.]³⁸ Ezt követte Ferenc Józsefnek a birodalmi tanács ülészakát lezáró uralkodói beszéde 1864. február 15-én, amelyben az alkotmányos kötelekek megerősítéséről beszélt, de hiányzott a legkisebb utalás is arra nézve, hogy a magyarországi és a horvátországi alkotmányosság ügyét bármilyen módon ismét napirendre tűzte volna.³⁹ A Német Szövetség háborúja Dániával természetesen egyébként is háttérbe szorította egy időre a belpolitikai eseményeket, s közben Forgách február 20-án súlyosan megbetegedett.

Szent-Ivány, láttuk, határozottan 1864. január–februárra tette a program összeállítását. Feltehetőleg nemcsak az újságolvasó közönség nézhetette ámuldozva és hitetlenkedve az egymással ellenkező hírek kavalkádját, hanem a magyar politikusok sem tudták pontosan, hogy az uralkodó kegyéért folytatott újabb versenyfutásban ki lehet a befutó, s januárban, a december végi kedvezőtlen jelek ellenére, még reménykedhettek. Az időzítéshez az is hozzájárulhatott, hogy a február közepi zárás után a birodalmi tanács újabb ülészakát csak szeptemberben készültek megnyitni, a közbeeső időszakban a tartománygyűlések csupán néhány hétig tartó tanácskozásai következtek, s a parlamenti tanácskozások szünetelése kedvezőnek tűnhetett a politikai háttértárgyalásokra. A memorandumot átható optimizmus a konzervatívok politikai erősödésének lehetséges perspektíváit illetően mindenesetre nem csak az emlékirat készítőit hatotta át. A már említett Török János – Forgách kancellár híve, s talán nevezhetjük bizalmasának is – szintén a következőket vetette papírra 1864 februárjában: „... csak akarat kellene, az octoberi diplomát teljes értelmében végre lehetne már hajtani, s ezen az alapon igen erős párt alakulására számolhatna ma már a magyar kormány, *ha akarná.* Úgy látszik nekem, hogy ezt csak erőnek erejével akarják lehetetlennek tartani magukkal is, másokkal is.”⁴⁰ [Kiemelés az eredetiben.] Úgy vélte, Bécsben legalábbis a személyi feltételek erre adottak lennének: „Nem tudom, nem csal-e sejtelmem, de a tények befolyása alatt úgy érzem, hogy a dolgok úgy, amint mennek, már nem maradhatnak, s menekülésnek e bonyodalomból jobbra vagy balra kell történni. Persze szerintem a menekülés csak october – s ismét 47 felé lehet, mert a február [azaz az 1861. februári pátens – a szerző] okvetlenül 49 felé vezet. 48 csak jelszó, mely úgy áll aprilis 14-kéhez, mint Hannibal ante portas, Rómához. A magyar Róma szerencséjére főcancellárunk vetélkedik bölcs ügyvitelben s óvatosságban *Fabiussal* – csak

³⁸ A bécsi lapok szemléje. A *Hon* 1864. február 7. Schmerling beszédét lásd *Wiener Zeitung* 2. Februar 1864.

³⁹ Wien, 15. Februar. *Die Presse* 16. Februar 1864.

⁴⁰ Török levele Kelemen Mórhoz, a magyar kancellária hivatalnokához. Pest, 1864. február 18. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSZK Kt) Levelestár.

még itt, helyben lenne egy határozott magyar irányú Sciptóra szükségünk! Pedig volna ám!”⁴¹ [Kiemelés az eredetiben.]

Mindent egybevéve a legvalószínűbb az, hogy a decemberi előkészületek után januárban készült a memorandum. Nem világos ebben Ferenc József szerepe. Ha hihetünk Schmerlingnek – s ebben miért ne hihetnénk –, Ferenc József december végén bizalmáról és támogatásáról biztosította, márpedig ő a februári pátenens rendíthetetlen alkotmányos kiindulópontként való kezelését vallotta, s mereven ellenzett bármiféle ’47-es konzervatív közvetítési kísérletet (hogy ’48-as programról ne is szóljunk). Igaz, nem aratott ez alkalommal sem teljes győzelmet, hiszen Ferenc József nem menesztette Rechberget (erre még jó fél évet kellett várni), ami a magyar konzervatívok reményeit táplálhatta. Ugyanakkor nem valószínű, hogy Forgáchék Ferenc József 1863. március végi kategorikus tiltását semmibe véve önhatalmúlag kezdtek volna újra programalkotásba. Egy évvel korábban is az történt, hogy osztrák–német miniszterei háta mögött biztatta Ferenc József magyar politikai bizalmasait nézeteik írásba foglalására, sőt szinte „konspirált” velük, hogy azután a Schmerling–Nádasdy duó (és talán a hátuk mögött felsorakozó parlamenti többség) politikai súlyát mérlegelve *ad acta* tegye javaslatukat, melyet pedig még hivatalos előterjesztése előtt maga is korrigált, s informálisan jóváhagyott. Az is „megrendelés”-re vall talán, hogy a memorandum két konkrét kérdésre adott válasza épült, ahogy 1863 elején is az „uralkodó kérdései” határozták meg a programkészítők feladatait. Valószínűsíthetjük tehát, hogy Forgách még a december végi uralkodói állásfoglalás előtt kapott Ferenc Józseftől biztatást a magyar ügy újrafelvételére – történhetett ez esetleg valóban egy tervezett magyarországi utazás kapcsán –, ezt követően pedig a különböző célokból Bécsbe sereglő konzervatívok estélyei és ebédjei alkalmat teremtettek az eszmecsereire, majd a program papírra vetésére. Február elején azonban az, hogy a horvát országgyűlés összehívását tűzette az uralkodó napirendre, már jelezte: nem tartja időszerűnek a magyarországi országgyűlést (nem tudjuk, erre vonatkozó elképzelések valóban léteztek-e a megelőző hetekben), hiszen egy időben összehívni a magyar és a horvát országgyűlést egészen biztosan nem szerepelhetett az uralkodó terveiben.

A memorandum tartalma

A két előbb említett kérdés, melyre választ kívántak adni a politikusok, a következő volt:

1. Milyen előkészítő lépések és intézkedések szükségesek még az országgyűlés összeülése előtt, hogy egyáltalán lehetővé váljék annak összehívása, s azokból melyeket kellene azonnal megtenni?
2. A Monarchia belső viszonyainak rendezésére irányuló célokat illetően milyen álláspontot kell a kormánynak képviselnie az egybehívandó országgyűlésen?

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a memorandum valóban Szent-Ivány egy évvel korábbi emlékiratának a gondolatmenetét követte, még erőteljesebben, mint az 1863. márciusi

⁴¹ Török levele Kelemen Mórhoz. Pest, 1864. április 1. OSZK Kt Levelestár.

„kormányprogram”-tervezet, melyet akkor a minisztertanács megvitatott, de elvetett.⁴² Az egy évvel korábbi szöveget azonban kiegészítették általánosabb eszmefuttatásokkal, illetve néhány ponton részletesebb kifejtéssel.

A politikai helyzetet Magyarországon a közvetítési kísérlet számára kedvezőnek ítélték az emlékirat szerzői: a provizórium lehűtötte a kedélyeket, az érzelmek helyett a nyugodtabb megfontolás és józanság vette át a szerepet, ami a monarchikus-dinasztikus érzelmek, illetve személy szerint az uralkodó iránti bizalom növekedését hozta magával. Másrészt, érveltek, a Lajtán túl is bebizonyosodott, hogy az 1861. februári pátens által létrehozott birodalmi tanács törekvése az alkotmányosság kereteinek kiterjesztésére (a memorandum megfogalmazása szerint: „demokratikus tendenciája”) legalább annyira veszélyezteti a korona autoritását, mint 1861-ben a magyar országgyűlés 1848-as programja tette.

Az országon belüli politikai viszonyok a jelenben egyelőre nem a kormánynak kedveznek, ismerték el, amennyiben két „párt” található: az egykori határozati párt („a szélsőségesen ultraliberális, demokrata és forradalmi elemek”), valamint a többség támogatását élvező „mérésékelt ellenzék” Deák Ferenc vezetésével. Ezzel szemben a konzervatívok még nem alkotnak pártot, a hivatalnokokat leszámítva a konzervatív tábor többsége sem tudja jelenleg elkötelezni magát a kormányzat mellett, de ők lehetnek az országgyűlés politikai vitái nyomán majd összekovácsolódó kormánypárt „természetes” támaszai, amennyiben a memorandumban foglalt programmal lép majd fel a kormányzat. Országgyűlés nélkül viszont nincs remény kormánypárt szerveződésére, bármilyen hosszán is tartson a provizórium.

A memorandum Szent-Ivány korábbi véleményével összecsengően állapította meg, hogy hibás volt 1860 októberében abban reménykedni, hogy az októberi diploma támogatásának megnyerhető a liberális politikai elit, s egyfajta „fúzió” valósítható meg a konzervatívok és a mérsékelt liberálisok között. Szent-Ivány ezt külön is megerősítette az emlékirat szövegéhez csatolt széljegyzetében: „Deák nem ura a situationak azon pillanatban, amint nem popularis eszmék kivitelére hajlani látszik – s ekkor ő?? ő tágít ekkor – vezér marad ugyan, de nem vezére a maga concepcióinak – s azért nem kell reá támaszkodni – Deák loyalis és punctum! A Deák pártot ellenzéknek tekintse a kormány, de reá ne támaszkodják – s főleg kerülje azt, hogy e párt nézeteit osztja – mert e politika meg fogja magát bosszúlni azon pillanatban, amint az Actio megkezdődik. Támaszkodják a kormány az úgynevezett Conservativekre – ezek száma csekély ma, de nőttön nőni fog, ha tudatni fog, hogy a kormány áll háta mögött. Nem lesz ugyan a kormány populáris, de becsültetni fog őszinteségeért, míg ellenkező eljárás mellett csakhamar elkopatja magát.”

Magyarország birodalmon belüli közjogi státusának rendezésére csak a magyar országgyűlés lehet hivatott, szögezte le a memorandum, amelynek akár azonnali összehívását is lehetségesnek, illetve szükségesnek minősítette (kivéve egy újabb háború kitörését – ami, mint tudjuk, már küszöbön állt). A tárgyalás alapja a februári pátens módosítása lehet, királyi propozícióként fel kell szólítani az országgyűlést annak tárgyalására,

⁴² Szent-Ivány memorandumáról lásd Deák: Konzervatív kiegyezési kísérlet, 1252–1254.

ahogy Szent-Ivány azt a margón tett megjegyzésével nyomatékosítani kívánta: a pátens kizárólag csak a „tranzakció tárgya” és semmiféleképpen sem kötelezően elfogadandó keret lehet, s nem szabad a pátens módosítását ahhoz a feltételhez kötni, hogy a magyar országgyűlés küldjön képviselőket a birodalmi tanácsba, hogy a pátens előírásai szerint ott kezdeményezzék annak módosítását.

Előkészítő lépésként szükséges a provizórium átmeneti intézkedéseinek részbeni visszavonása. Mindenekelőtt a haditörvényszékeknek az uralkodó által 1861. november 5-én elrendelt rendkívüli hatáskörét kell visszavonni (kivéve a közbiztonságot érintő ügyeket), hogy a politikai és sajtóperek visszakerüljenek a polgári bíróságok hatáskörébe; helyre kell állítani a helytartótanács felfüggesztett törvényes jogkörét, s a katona helytartó helyett tárnokmester minőségben újra civil vezetőt kell kinevezni a testület élére. Ha ezt mégsem akarná az uralkodó, akkor a helytartó mellé kell kinevezni egy civilt. Ezen a ponton Szent-Ivány véleménye némileg eltért a memorandumot megfogalmazók álláspontjától: azzal egyetértett, hogy Pálffy helytartót ki kell iktatni a politikai és állami ügyek viteléből, de azt javasolta: egyelőre ne váltsa le az uralkodó, hogy „egy kis tartalék legyen”, csak határozatlan időre szabadságot, s szólítsa fel Buda elhagyására, hogy fizikai jelenléte ne befolyásolhassa az ügymenetet. A megyék élére a kormány iránt egyértelműen elkötelezett és tekintéllyel rendelkező főispánokat kell kinevezni – folytatódott az emlékirat –, hiszen rájuk vár majd a feladat, hogy az országgyűlési választások alatt minden törvényes eszközt bevetve igyekezzenek a potenciális kormánypártot erősíteni az országgyűlésen (ahogy Szent-Ivány ehhez hozzáfűzte: „az agitátorok seregétől vissza nem ijedni – törvényesen szabad eszközök felhasználása a kormánynak tilos nem lehet”). Ehhez kapcsolódóan Szent-Ivány ismét csak az 1860. őszi eljárás bírálataként hangsúlyozta, hogy a kinevezések előtt „tisztába jönni” kell a kinevezendőkkal, nehogy megismétlődjék az, hogy egyesek nagy feltűnést keltve nem fogadják el a főispáni kinevezést, mások viszont, ha el is fogadják, ahogy Szent-Ivány fogalmaz, „opponálni fognak, vagy magukat passivitásba teszik, vagy kéz alatt másképp dolgoznak”, azaz „erélyes, hű főispányok”-ra van szükség. A megyei autonómiának azonban felfüggesztve kell maradnia, ebben egységes volt a konzervatív tábor, azt nem szabad a végleges rendezésig visszaállítani.

Az országgyűlés előtt nem számol a memorandum részletes kormányprogram nyilvánosságra hozatalával, csak alapelvek meghirdetését indítványozza: a történeti jog konzervatív elve legyen a vezérfonal, azaz a jogfolytonosság, az alkotmányos intézmények fennmaradása a birodalom minden pontján, másrészt pedig a közjogi rendezés kiindulópontja a *Pragmatica Sanctio* és az 1790. évi törvények. Emellett kilátásba kell helyezni „engedmények lehetőségét” arra az esetre, ha az országgyűlés racionális javaslatokat tesz. Szent-Ivány széljegyzete megerősíti, hogy a jogeljátszás elvével való szakításnak deklaratívnak kell lennie: „A Trónbeszéd mint bázist intonálja a Sanctio Pragmaticát – és ennek értelmében a jogfolytonosságot, sőt hárítsa el a jogeljátszás theoria veszélyeit. Említessék fel a Magyar Korona integritása a *S. P. értelmében*.” [Kiemelés az eredetiben.] Megemlít azonban egy olyan elemet is, amit a memorandum láthatólag gondosan kerül: felveti, hogy a szükséges előfeltételek között szerepelnie kell Schmerling államminiszter leváltásának („Schmerlinget el kell tenni – *conditio sine qua non!*”). A program tartalmazza,

hogy a kancellárián már most alakítani kell egy bizottságot az országgyűlési iratok előkészítésére.

Ezt követően a lehetséges közjogi rendezés alapvonalainak vázolására vállalkoztak a szerzők. A kiindulópontot a memorandum következőképp vázolja: „A Monarchia közös érdekeire és ügyeire a törvényhozás és a közigazgatás tekintetében is közös alkotmányos kezelés és közös kormányzás, a belső és országos ügyeket illetően viszont koordinált dualizmus és valódi autonómia és függetlenség a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.” Szent-Ivány realista megjegyzése ehhez: „... erről keveset kell szólni – s csak intonálni a Monarchia nagy hatalmi állását”, feltehetőleg gyümölcsözőbbnek tartotta, ha nem általános elvek, hanem konkrét javaslatok mentén igyekeznek meggyőzni az uralkodót, s összemérni javaslataikat a Schmerling-féle alkotmányos centralizáció híveinek érveivel. A konkrét javaslatok Szent-Ivány egy évvel korábbi memorandumának fonalát követték: a birodalmi egység elengedhetetlen feltételeként a külügyeket és a birodalmi haderő vezényletét továbbra is uralkodói felségjognak kell elismerni – azokra az alkotmányosság nem terjedhet ki. Azonban a magyar országgyűléssel az uralkodónak egyszer és mindenkorra megállapodásra kell jutnia a magyar ezredek békebeli létszámáról és az annak fenntartásához szükséges állandó éves újonclétszámról, melyet azután az uralkodó jogosult lenne az országgyűlés közbejötté nélkül rendszeresen kiállítani. A háborús időben szükséges rendkívüli újoncozás elrendelésének jogát viszont megtarthatná a magyar országgyűlés, ha kiderül, hogy a sikeres megállapodás érdekében ez elkerülhetetlen. (Azaz nem szabad kiszivárognia annak, hogy erre az engedményre az uralkodó és kormányzata szükség esetén készen áll.) Ezzel szemben világosan le kell szögezni már az egyezkedés kezdetén, hogy az újoncozás módjának, a Magyarországon állomásozó csapatok ellátásának szabályozása a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozik. A közös ügyek közé kell sorolni: 1. az udvartartást, a külügyek, a hadsereg és haditengerészet, a birodalmi pénzügyigazgatás és a közös kereskedelem és közlekedésügy költségeit (állandó kvótát kell meghatározni a magyar országgyűléssel együtt az országnak a közös költségekből való részesedésére, s azt törvénybe kell foglalni), az államadósságok kezelését, valamint a fogyasztási adók és a dohánymonopólium elvei és kezelése egységes kell legyen (de az adóbehajtást az országos hatóságok felügyelnék és szerveznék), s ahogy fogalmaznak, az ércbányászat és pénzverés tekintetében is „a lehető homogén” törvényhozást kell biztosítani az uralkodó pénzverési monopóliumának fenntartásával; 2. a közös ügyek közé kell tartozniuk továbbá a „fontosabb kereskedelmi és kereskedelempolitikai ügyek”-nek.

Amennyiben a királyi propozícióként a magyar országgyűlés elé terjesztett februári pátent az országgyűlés – ahogy az várható – elutasítja, a birodalmi parlament (birodalmi tanács) és a birodalmi kormány helyett más intézményt kell felállítani a közös ügyek állandó kezelésére a törvényhozás, illetve a végrehajtás területén egyaránt. Egy „testületet” (*Corporation*) kell felállítani, annak mikéntjét a két országgyűlés „deputációi” hivatottak megtárgyalni az egyenjogúság elve alapján. A program nem foglalt állást e testület felépítését (egykamaras vagy kétkamaras testület legyen-e), illetve elnevezését (delegáció, szenátus) illetően, csak két elvet rögzített: e testületnek állandónak kell lennie, és a közös ügyeket illetően a végleges döntéshozatal jogosítványával kell rendelkeznie, de nem lehet

parlamentáris jellegű testület. Ezen a ponton a tervezet láthatólag igyekezett kerülni az egy évvel korábban vitatott kérdésekben a végleges állásfoglalást. 1863 tavaszán ugyanis az uralkodó kívánságára került be az akkori, Forgách által előterjesztett változatba, hogy kétkamarás legyen a testület, mivel Ferenc József úgy nyilatkozott, a felsőházban az uralkodó mindig is szilárd bázisra lelhet; másrészt míg Szent-Ivány saját memorandumában és röpirataiban is a szenátus elnevezést preferálta, a Forgách-féle javaslat (ahogy korábban Apponyiék javaslata is) a delegáció elnevezést választotta.

A birodalmi ügyeket felügyelő végrehajtó szervet – hangsúlyozzák, hogy parlamentáris felelős kormányról sem birodalmi szinten, sem Magyarországon, de Ausztriában sem lehet szó –, a „birodalmi minisztérium”-ot mint „a korona legfelső tanácsá”-t a négy „birodalmi miniszter” (külügy, hadügy és haditengerészet, pénzügy, közös kereskedelem-ügyi), valamint a két birodalmi felet képviselő négy-négy miniszter (három tárca nélküli miniszter, valamint a magyar kancellár, illetve az örökös tartományok belügyminisztere) alkotja. A testület azonban a négy birodalmi minisztert leszámítva két szekcióra oszlana: a magyar ügyekben az uralkodó kizárólag a négy magyar miniszterrel, a birodalom másik részét érintő ügyekben pedig a másik négy miniszterrel tanácskozna, s az ő meghallgatásuk után döntene.

A magyarországi végrehajtó hatalmat illetően irányelvként a dikasztériális rendszer (kancellária, helytartótanács) megőrzését irányozta elő a memorandum, de azzal, hogy ezt lehetne az országgyűlésen nyitott kérdésként kezelni. Ha az elkerülhetetlen, bele lehetne egyezni akár a „miniszteri formába” is, amennyiben az országgyűlés kész a modern parlamenti kormányzati felelősség alkalmazásának kizárásával olyan szabályozást törvénybe iktatni, ami biztosítja a korona jogainak és a birodalmi egységnek a fenntartását, s az „ősi alkotmány”-nyal és a magyar korona társországainak (itt nyilvánvalóan Horvátországra, illetve Erdélyre utalt a program) érdekeivel összeegyeztethető. A magyar korona országai politikai egységének helyreállítását szükségesnek nevezte a memorandum, ugyanakkor mind Horvátország, mind Erdély vonatkozásában hangsúlyozta a külön országgyűléshez és saját bel-, pénzgazgatáshoz és igazságszolgáltatáshoz való jogukat.

Az áprilisi törvénycikkeket a memorandum – Szent-Ivány egy évvel korábbi irata ezzel nem foglalkozott – két részre osztotta: visszavonandó törvénycikkekre (a nádori kiterjesztett hatáskörrel, a nemzetőrségről, az országgyűlés feloszlásának korlátozásáról) és módosítandó törvénycikkekre (magyar minisztériumról szóló III., az országgyűlésről szóló IV., a választójogról szóló V. és a sajtóról szóló XVIII. törvénycikk) különböztetett meg. Ezeket a módosításokat és visszavonásokat koronázás előtti törvénycikkékként kell becikkelyezni, amelyeket majd az uralkodó a koronázás után szentesít. Mindeközben az előterjesztés hangsúlyozta, hogy nem szabad az 1848. áprilisi törvények formai érvényességét kétségbe vonni. Széljegyzetében Szent-Ivány is amellet szövegezte, hogy az országgyűlést megnyitó trónbeszédben világosan el kell ismerni e törvények formai érvényességét, de azonnal indokolni, hogy revízió nélkül miért nem lehet némelyik cikkelyt érvénybe léptetni. Nem javasolta viszont már ekkor konkrétan megjelölni a visszavonandó, illetve módosítandó cikkelyeket, szerinte elegendő lehet az uralkodói kívánságokat majd csak a válaszfelirati vitában, az üzenetváltások során részletezni: „Mindezekről hallgatni kell a

Trónbeszédben, hanem ha a válaszfelirat erre alkalmat adna, ott tisztán felemlíteni a nehézségeket és veszélyeket.”

Új elem az 1863-as Szent-Ivány-féle memorandumhoz képest, hogy ez az emlékirat határozottan szól az 1861. február 26-i alkotmány „megfelelő módosításáról”. Leszögezte, hogy a korona jogainak ugyanolyan mértékben sértetlennek kell maradniuk a német–szláv tartományokban, mint Magyarországon, ennek megfelelően a februári pátens továbbfejlesztésére, a miniszteri felelősség elvének érvényesítésére irányuló törekvéseket, s az elv valamikori alkalmazására vonatkozó ígéretek mint a dualista jellegű törvényhozással és kormányzással összeegyeztethetetleneket vissza kell utasítani. Szent-Ivány azonban a margón megjegyezte: „Itt megengedhető, hogy ha ők [a német–szláv tartományok] más-képp akarják magukat organisálni, tehessék, főleg ha a burocratismust nélkülözhetnék – és autonómice igazgattathatnának”, azaz kívánatosnak tartotta volna a Lajtán túl a tartományi autonómia erősítését a cislajtán állami intézmények rovására, tehát még inkább aláhúzta, hogy a februári pátens módosítására volna szükség a Lajtán túl is. (A tartományi autonómia erősítése viszont némileg gyengítette volna a javasolt államjogi megoldás dualista jellegét.)

Szent-Ivány általános értékelése a véleményezett szövegről nem meglepő módon pozitív volt: „Igen – ha ezen elvek helyesen alkalmaztatnak, ha a Kormány tántoríthatlanul következetes marad ezek mellett – ha nem is az első, de egy második országgyűlésben célt érhetünk – de eréllyel és következetességgel, nem pedig ide-oda való kapkodással, mesterkéltségekkel és hálátlan concessiókkal – ezt adtam válaszul Forgáchnak is.” Szent-Ivány tehát nem feltétlenül remélte, hogy e program azonnal áttörést hozhat a közjogi viszony rendezésében, a „második országgyűlés”-re történt utalás legalábbis erre utal.

Ha összehasonlítjuk az 1863-as Szent-Ivány memorandumot az újabb emlékirattal, megállapíthatjuk, hogy az utóbbi sokkal inkább konkrét lépésekre orientált, nem pusztán elvi program volt, hanem egyúttal végrehajtási terv is a megválaszolandó kérdéseknek megfelelően. Megalkotói minden bizonnyal valóban egy újabb országgyűlés összehívása előkészítő dokumentumának szánták. A közös ügyek kiterjedését illetően a két program ugyanazon elveket tartalmazza, de az utóbbi részletesebben kifejti azokat. A közös ügyek törvényhozó szervének leírásában viszont lényeges elemekben nem foglal állást, de világosan hangsúlyozza, hogy az egyenjogú dualizmus elve alapján kell annak felépülnie. A közös ügyek végrehajtó szervének leírásában teljes egészében a Szent-Ivány-féle memorandum foglaltakat vették át a későbbi memorandum szerzői. Ez utóbbiak foglalkoztak az 1848-as törvényekkel és a magyarországi belső államszervezettel is, amit Szent-Ivány 1863-as irata mellőzött, mivel az az uralkodó által akkor meghatározott kérdésekre válaszolt csupán. Hasonló a helyzet, ha az 1864-es programot a Forgách által hivatalosan előterjesztett, egy évvel korábbi programmal vetjük össze. Az 1847-es tábor tehát lényegében ugyanazzal a programmal állt elő, mint egy évvel korábban, talán az egyenjogú (koordinált) dualizmus elvének hangsúlyozása jelent csak némi tartalmi gazdagodást. Reményeiket abba vetették, hogy a megelőző egy év megtépázta Schmerling tekintélyét egyrészt saját táborán belül, másrészt az uralkodó előtt. Igyekeztek az országgyűlés összehívására bátorítani az uralkodót. Kijelentették, még ha 1861-hez hasonlóan újra siker-

telen is lenne az országgyűlés, az nem vezetne újra az akkori anarchiához, hiszen most a kormány kezében szilárdan megmarad a hatalom, egyébként pedig az előjelek szerint „az általános nyomás egy kielégítő kiegyenlítésre az egész országban nagy”, van remény a sikerre. Ahogy 1860 őszén a Dessewffy–Apponyi csoport, úgy 1864 elején a ’47-esek is láthatóan túlbecsülték politikai befolyásukat az országban, amikor azt remélték, egy újabb országgyűlésen majd ők irányíthatják az események menetét.

Hogy a tervezet papírra vetése után pontosan mi történt, s eljutott-e egyáltalán a terv az uralkodóhoz, nem tudjuk. Forgách hosszan tartó betegsége azonban feltehetőleg ezt már megghiúsította. A schleswig-holsteini háború egyébként sem teremtett olyan viszonyokat, amelyben a belpolitikai irányvonal gyökeres felülvizsgálata kívánatos lehetett. A magyarországi megegyezési hajlandóságot pedig – amire a konzervatívok közvetítési kísérletei oly annyira szerettek alapozni – igencsak megkérdőjelezhette az uralkodó szemében az 1864. április elején felfedett, Nedeczky István és Beniczky Lajos vezette szervezkedés Magyarország függetlenségének helyreállítására. Már csak az uralkodói döntést ismerjük: Ferenc József április végén felmentette posztjáról Forgách Antal grófot. Úgy tűnik, megelégedte Forgách időhúzó, engesztelő politikáját, s leváltásával lehetőséget adott Schmerlingnek, hogy megkísérelje rendeleti úton újra szorosabban integrálni a birodalmi egységbe a magyarországi intézményrendszert.

Az 1863 decemberében kibontakozott miniszteri krízis – bármi is volt pontosan a tartalma – ekkor jutott átmeneti nyugópontra. Schmerling újabb megerősítést kapott, hogy folytathatja a birodalmi alkotmánynak a magyar korona országaira való kiterjesztését célzó erőfeszítéseit. A magyar kancellári székbe pedig Zichy Hermann gróf került, aki a következő hónapokban készségesen igyekezett Schmerling célkitűzéseinek politikai és intézményi keretfeltételeit javítani Magyarországon. 1864 decemberében azonban az uralkodó figyelme a magyar liberálisok felé fordult.

CONTENTS

STUDIES

- Beatrix F. Romhányi *Population and Landholding Structures on the Great Plain before the Mongol Invasion* 161
- Ágnes Szabó-Turákné dr. *The Career Mobility of the Officials of the Hungarian Chamber between 1527 and 1567* 193
- Veronka Dáné *A Transylvanian Aristocratic Court in the Middle of the Seventeenth Century. The continuous servants of János Kemény* 207
- Ágnes Szalai *The Lieutenants, Anna Bornemissza and the Governmental Role of the "Councillor Estate" during the Absence of Prince Mihály Apafi I in 1663* 227
- Ágnes Deák *An Unknown Conservative Compromise Draft from 1864* 241

DATABASE

- Ágnes Szabó-Turákné dr. *The Career Mobility of the Officials of the Hungarian Chamber between 1527 and 1567* 259

HERITAGE

- Zoltán I. Tóth *Székelys and Romanians in the Gesta Hungarorum of Master Simon of Kéza* 289

COMMEMORATION

- Zsuzsanna J. Újváry *Vera Zimányi (1930–2021)* 315
-

E számunk szerzői

Dáné Veronka, PhD, főlevéltáros, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára • Prof. Dr. Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék • F. Romhányi Beatrix, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet • Szabó-Turákné dr. Póka Ágnes, fiatal kutató, BTK TTI, Kora újkori osztály • Szalai Ágnes, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem; tudományos segédmunkatárs, BTK TTI • [I. Tóth Zoltán], történész, akadémikus, dékán, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történettudományi Kar • J. Újváry Zsuzsanna, PhD, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Újkori Történeti Tanszék, Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és életmódtörténeti Szekció

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda
Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék
E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt
(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)
1053 Budapest, Magyar u. 40.
Telefon: +36-30-203-1769
E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

